

ANTIK DAVR KARTOGRAFIYASIDA MARKAZIY OSIYO GEOGRAFIYASINING AKS ETISHI VA TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23570624>

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Tarix fakulteti “Tarix” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Qo‘yliyeva Dilshoda Zokir qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada antik davr tarixiy geografiyasi va kartografiyasida geofazoviy bilimlarning shakllanish hamda evolyutsiya bosqichlari tadqiq etilgan. Yirik kutubxona fondlariga bevosita kirish cheklangan sharoitda ochiq raqamli platformalar (David Rumsey Map Collection, Gallica BnF, Perseus Digital Library) imkoniyatlaridan foydalangan holda Eratosfen, Strabon va Klavdiy Ptolemey kabi antik davr mutafakkirlarining xaritasozlikka kiritgan matematik-astronomik innovatsiyalari tahlil qilingan. Maqolada antik manbalarda Markaziy Osiyo regional geografiyasi, xususan Sug‘diyona va Baqtriya viloyatlari, Oks (Amudaryo) hamda Yaksart (Sirdaryo) daryolari va Marakanda shahri toponimiyasining tasvirlanish hususiyatlari ilmiy-metodologik jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: tarixiy geografiya, antik kartografiya, Klavdiy Ptolemey, Eratosfen, Markaziy Osiyo, Sug‘diyona, Baqtriya, Oks, Yaksart, raqamli manbalar.

Аннотация: В данной статье исследованы этапы формирования и эволюции геопространственных знаний в исторической географии и картографии античного периода. В условиях ограниченного прямого доступа к крупным библиотечным фондам, с использованием возможностей открытых цифровых платформ (David Rumsey Map Collection, Gallica BnF, Perseus Digital Library), проанализированы математико-астрономические инновации, введенные в картографию такими античными мыслителями, как Эратосфен, Страбон и Клавдий Птолемей. В работе с научно-методологической точки зрения освещены особенности изображения региональной географии Центральной Азии в античных источниках, в частности областей Согдиана и Бактрия, рек Окс (Амударья) и Яксарт (Сырдарья), а также топонимии города Мараканда.

Ключевые слова: историческая география, античная картография, Клавдий Птолемей, Эратосфен, Центральная Азия, Согдиана, Бактрия, Окс, Яксарт, цифровые источники.

Abstract: This article explores the formation and evolutionary stages of geospatial knowledge in ancient historical geography and cartography. Utilizing open digital platforms (David Rumsey Map Collection, Gallica BnF, Perseus Digital Library) under

conditions of limited direct access to physical library archives, the study analyzes the mathematical and astronomical innovations introduced to cartography by ancient scholars such as Eratosthenes, Strabo, and Claudius Ptolemy. The paper scientifically examines the representation of Central Asian regional geography in ancient sources, focusing on Sogdiana and Bactria, the Oxus (Amu Darya) and Jaxartes (Syr Darya) rivers, and the toponymy of Maracanda.

Keywords: *historical geography, ancient cartography, Claudius Ptolemy, Eratosthenes, Central Asia, Sogdiana, Bactria, Oxus, Jaxartes, digital sources.*

Insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishining har bir bosqichida geofazoviy axborotni to'plash, uni tizimlashtirish hamda vizual ko'rinishda – xaritalarda aks ettirish hayotiy zarurat bo'lib kelgan. Tarixiy geografiya va kartografiya fanlari jamiyatning makoniy tarqalishi, davlatlar chegaralarining o'zgarishi, savdo va harbiy marshrutlarning shakllanishi hamda insoniyatning Yer haqidagi tasavvurlari transformatsiyasini tadqiq etadi. Antik davr (miloddan avvalgi VIII asrdan milodiy V asrgacha) O'rta yer dengizi va unga tutash hududlarda ilmiy fikrning shakllanishida alohida o'rin tutadi. Aynan shu davrda geografiya shunchaki sayyohlarning esdaliklaridan iborat tasviriy ma'lumotlar to'plamidan matematika, astronomiya, geometriya va fizika kabi aniq fanlar tutashuvida rivojlanuvchi kompleks bilimlar tizimiga aylandi. Antik Yunonistonda kartografik bilimlarning paydo bo'lishi miloddan avvalgi VI asrda dunyo fani va xususan Milet maktabi vakillarining nomi bilan bog'liq. Ungacha bo'lgan davrda Yer tekis, doira shaklidagi disk deb qaralgan bo'lib, uni cheksiz va chuqur "Okean daryosi" o'rab turadi deb hisoblanardi.

Miletlik Anaksimandr (mil. avv. 610-546-yillar) yunon olamida birinchi bo'lib ma'lum bo'lgan dunyo xaritasini chizdi. Anaksimandr o'z xaritasida Yerni silindrsimon shaklda tasavvur qilgan bo'lib, uning yuqori tekis yuzasida insoniyat yashaydi deb hisoblagan. Uning xaritasida O'rta Yer dengizi dunyoning markazi sifatida olingan bo'lib, quruqlik Yevropa, Osiyo va Liviya (Afrika) bo'laklariga bo'lingan. Bu tasavvurlar geografiyada geomarkazik xaritasozlikning ilk shakli edi. Anaksimandrning g'oyalarini Miletlik Gekatey (miloddan avvalgi 550-476-yillar) davom ettirdi va mukammallashtirdi. O'zining "Ges Periodos" ya'ni "Yer bo'ylab sayohat" nomli ikki jildlik asariga ilova qilingan xaritasida Gekatey dunyoni Yevropa va Osiyoga (Liviya Osiyoning bir qismi sifatida) aniq ajratdi. Gekatey birinchi bo'lib geografik tasvirga kritik-manbashunoslik unsurlarini kiritdi va shunchaki afsonaviy ma'lumotlarni emas, balki dengizchilar hamda sayyohlarning real ma'lumotlarini tizimlashtirishga harakat qildi. Mana shu borada ko'plab olimlar izlanishlar olib borganlar. Ularga misol qilib Pifagor va Gerodot kabi

olimlarni keltirishimiz mumkin. Pifagor (mil. avv. VI asr) Yerni shar (sfera) shaklida ekanligi haqidagi gipotezani ishlab chiqqan bo'lsa, Gerodot (mil. avv. V asr) esa geografik determinizm va tarixiy-geografik tasvirlarni yaratgan. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Pifagor maktabi va keyinchalik Aristotel (mil. avv. 384-322-yillar) tomonidan Yerni shar shaklida ekanligining mantiqiy hamda empirik isbotlanishi (Oy tutilish vaqtida Yer soyasining yumaloqligi, janubga yurilganda yulduzlar gorizontining o'zgarishi) kartografiyani tekis doira modellaridan sferik modelga o'tishiga zamin yaratdi. Ellinizm davrida Misrning Aleksandriya shahri dunyo ilmiy markaziga aylandi. Aleksandriya kutubxonasi va Muzey o'z zamonasining barcha geografik va astronomik bilimlarini to'pladi. Aynan Aleksandriya kutubxonasi rahbari Eratosfen Kirenlik (mil. avv. 276-194-yillar) birinchi bo'lib "Geografiya" atamasini fanga kiritdi va bu sohani aniq matematik prinsiplar asosiga qurdi. Eratosfen kartografiya tarixida quyidagi buyuk kashfiyotlarni amalga oshirdi:

– Eratosfen yozgi quyosh turishi kunida (22-iyun) Siyena (hozirgi Asuan) shahrida quyosh nurlari tik – quduq tubiga tushishini va shu vaqtning o'zida Aleksandriyada ma'lum bir burchak ($7,2^\circ$ ya'ni aylananing $1/50$ qismi) hosil qilishini tahlil qildi. Ikki shahar orasidagi masofani 5000 stadiy deb olib, Yer sharining to'liq aylanasi 250.000 stadiy (taxminan 39,375 km – 40.000 km) ekanligini hisobladi. Bu

zamonaviy o'lchovlarga (40.075 km) hayratlanarli darajada yaqin.

– Eratosfen birinchi bo'lib xaritaga tartibsiz bo'lsa-da, asosiy chiziqlarni – diagramma (Radius orqali o'tuvchi parallel) hamda unga perpendikulyar meidianlarni kiritdi. U yerni besh iqlimiy zonaga bo'ldi (sovuq, mo'tadil va issiq zonalar). Eratosfendan so'ng astronom Nikaliylik Gipparx (mil. avv. 190-120) kartografiyani sof astronomik kuzatuvlarga bog'ladi. Gipparx sferik Yerni tekislikda tasvirlashning murakkabligini tushunib, birinchi bo'lib, kartografik proyeksiyalar (stereografik va ortografik proyeksiyalar) nazariyasini ishlab chiqdi. U yerni 360 gradusga bo'lishni va har bir nuqtaning joylashuvini astronomik kuzatuvlar (Quyosh va yulduzlar balandligi) orqali kenglik va uzoqlik bilan belgilashni taklif etdi. Qadimgi xaritasozlikning rivojlanishida astronomik kuzatuvlarning ahamiyati ham nihoyatda katta bo'lgan. Insoniyat qadim zamonlardan boshlab, osmon jismlarining harakatini kuzatish orqali vaqtни aniqlash, yo'nalishlarni belgilash va uzoq masofalarga sayohat qilish imkoniyatlarini kengaytirgan. Quyoshning chiqish va botish nuqtalari, Oy fazalari, yulduzlarning joylashuvi hamda qutb yulduzining balandligi geografik joylashuvni aniqlashda muhim vosita vazifasini bajargan. Ayniqsa, dengizchilik va savdo rivojlangan sari aniq yo'nalish va masofalarni belgilashga ehtiyoj kuchaygan. Shu sababli geografik bilimlar asta-sekin oddiy amaliy tajribadan ilmiy kuzatuv va hisob-kitoblarga asoslangan

bilimlar tizimiga aylana boshlagan. Qadimgi dunyo xaritasozligining dastlabki shakllari Mesopotamiya hududida vujudga kelgan. Dajla va Frot daryolari oralig'ida yashagan xalqlar dehqonchilik, sug'orish, savdo va davlat boshqaruvi ehtiyojlari sababli yer maydonlari, daryolar, kanallar va aholi yashash joylari haqida tasavvurga ega bo'lishlari kerak edi. Shahar-davlatlarning shakllanishi hududlarni belgilash va yer egaligini nazorat qilish zaruratini kuchaytirdi. Shu sababli Mesopotamiya hududidan topilgan loy lavhalarda turli hududlar, xo'jalik yerlari va geografik ob'ektlarning tasvirlari uchraydi. Bunday tasvirlarni zamonaviy ma'nodagi mukammal geografik xaritalar deb bo'lmasa-da, ular insoniyat tarixidagi dastlabki kartografik tasavvurlarning muhim namunalaridan hisoblanadi. Mesopotamiya xaritasozligining eng mashhur namunalaridan biri Bobil dunyo xaritasidir. Ushbu xaritada dunyo aylana shaklidagi tasvir orqali ifodalangan bo'lib, unda Bobil markaziy o'rinda ko'rsatilgan. Xarita qadimgi bobilliklarning dunyo haqidagi geografik va kosmologik qarashlarini aks ettiradi. Unda daryolar, hududlar va boshqa geografik ob'ektlar tasvirlangan. Biroq uning asosiy maqsadi hozirgi zamonaviy xaritalar singari hududlarni aniq o'lchash emas, balki o'sha davr kishilarining olam tuzilishi haqidagi tasavvurlarini ifodalash bo'lgan. Shuning uchun qadimgi xaritalarni baholashda ularni zamonaviy kartografiya mezonlari bilan to'liq tenglashtirmaslik lozim. Qadimgi Misrda ham geografik bilimlarning shakllanishi davlat va

xo'jalik ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Nil daryosining muntazam toshishi natijasida ekin maydonlarining chegaralari o'zgarib turgan. Shuning uchun yerlarni qayta o'lchash, chegaralarni belgilash va sug'orish tizimlarini nazorat qilish zarur edi. Misrlik yer o'lchovchilari masofa va maydonlarni aniqlash bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'lganlar. Bu bilimlar keyinchalik geometriya va geografik o'lchovlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Nil vodiysining tabiiy sharoiti ham qadimgi misrliklarning geografik bilimlarini kengaytirishga yordam bergan. Misrning Qizil dengiz, O'rta dengiz va Afrika ichki hududlari bilan aloqalari ham geografik tasavvurlarning kengayishiga sabab bo'lgan. Savdo karvonlari va dengiz ekspeditsiyalari orqali yangi hududlar, daryolar, tog'lar va xalqlar haqida ma'lumotlar to'plangan. Bunday ma'lumotlar dastlab og'zaki tarzda avloddan avlodga o'tgan bo'lsa, keyinchalik yozma manbalarda qayd etila boshlagan. Demak, qadimgi xaritasozlik faqat xarita chizish jarayonidan iborat bo'lmagan. Unga sayohatlar, harbiy yurishlar, savdo aloqalari, astronomik kuzatuvlar va yer o'lchash ishlari natijasida to'plangan ma'lumotlar asos bo'lgan. Qadimgi Sharq va O'rta yer dengizi dunyosida geografik bilimlarning rivojlanishiga yunon olimlari katta hissa qo'shdilar. Yunon geograflari avvalgi xalqlarning amaliy bilimlarini umumlashtirib, geografiyani nazariy va ilmiy fan sifatida rivojlantirishga harakat qildilar. Ular Yerning shakli, uning

o'ldamlari, dengiz va quruqliklarning joylashuvi, iqlim zonalari hamda geografik koordinatalar haqida fikr yuritdilar. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda yashagan yunon mutafakkirlari Yerning tuzilishi haqida turli qarashlarni ilgari surganlar. Keyinchalik Pifagor, Parmenid, Aristotel kabi olimlarning qarashlari Yerning sharsimonligi haqidagi tasavvurlarning rivojlanishiga yordam berdi. Ayniqsa, Aristotel Yerning sharsimonligini asoslashga xizmat qiluvchi dalillarni keltirgan. Bu fikr xaritasozlik tarixida juda muhim ahamiyatga ega edi, chunki sferik Yer yuzasini tekis qog'oz yoki boshqa sirtga tushirish muammosi keyinchalik kartografiyaning asosiy nazariy masalalaridan biriga aylandi. Qadimgi yunon geografiyasining rivojlanishida Gekatey, Gerodot va Strabon kabi olimlarning faoliyati ham muhim o'rin tutadi. Gerodot o'z asarlarida Misr, Skifiya, Kichik Osiyo, Eron va boshqa hududlar haqida ma'lumotlar bergan. Uning asarlarida xalqlarning joylashuvi, daryolar, tog'lar, dengizlar va mamlakatlar o'rtasidagi masofalar haqida ko'plab ma'lumotlarni uchratish mumkin. Gerodotning ma'lumotlari zamonaviy xarita shaklida bo'lmasa-da, tarixiy geografiya uchun nihoyatda muhim manba hisoblanadi. Tarixiy geografiya aynan shu jarayonlar natijasida shakllangan. Tarixiy geografiya o'tmishdagi davlatlar, shaharlar, aholi manzilgohlari, siyosiy chegaralar, savdo yo'llari, tabiiy muhit va iqtisodiy hududlarning makondagi joylashuvini

o'rganadi. Xaritasozlik esa ushbu ma'lumotlarni hududiy jihatdan ifodalashga imkon beradi. Shuning uchun tarixiy geografiya va kartografiya bir-biri bilan uzviy bog'liq fanlardir. Tarixiy voqeani faqat matn orqali o'rganish yetarli bo'lmay, uning qayerda sodir bo'lganini, qaysi hududlarga ta'sir ko'rsatganini va hududlar o'rtasidagi masofalarni ham bilish zarur. Qadimgi yunon ilm-fanining eng yirik vakillaridan biri Eratosfen bo'lib, u miloddan avvalgi III-II asrlarda yashagan. Eratosfen Kirenalik bo'lib, Aleksandriya ilmiy muhitida faoliyat yuritgan. U geografiya tarixida juda katta iz qoldirgan olimlardan biridir. Eratosfen Yerning o'ldamlarini matematik usulda aniqlashga harakat qilgan va geografik bilimlarni astronomiya hamda geometriya bilan bog'lagan. Uning geografiyaga oid asarlari to'liq holda bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, keyingi olimlarning asarlarida uning qarashlari va hisob-kitoblarga oid ma'lumotlar saqlanib qolgan. Eratosfenning eng muhim yutuqlaridan biri Yer sharining aylanasi aniqlashga qilgan urinishi bo'lgan. U Quyosh nurlarining turli joylardagi tushish burchagini taqqoslash orqali Yerning kattaligini hisoblashga harakat qilgan. Buning uchun u turli geografik nuqtalar orasidagi masofa va Quyosh balandligi haqidagi ma'lumotlardan foydalangan. Eratosfen hisob-kitoblarida ayrim farqlar mavjud bo'lsa-da, uning usuli geografiya va geodeziya tarixida juda muhim bosqich bo'ldi. Chunki u geografik masalalarni faqat taxminiy tasavvur orqali emas, balki matematik o'lchovlar asosida hal qilishga

intildi. Eratosfen geografik xaritasozlikka ham katta hissa qo'shgan. U Yer yuzasidagi geografik ob'ektlarni muayyan tartibda joylashtirish va ularning o'zaro munosabatini ko'rsatishga harakat qilgan. Uning geografik qarashlarida parallel va meridianlarga o'xshash yo'nalishlardan foydalanish g'oyasi rivojlangan. Bu usul keyingi davr kartografiyasida geografik koordinatalar tizimining shakllanishi uchun muhim asoslardan biri bo'ldi. Eratosfendan keyingi davrda Gipparx geografik koordinatalar va astronomik kuzatuvlarni yanada rivojlantirdi. Gipparx miloddan avvalgi taxminan 190-120-yillarda yashagan yunon astronomi bo'lib, uning ilmiy faoliyati geografiya va xaritasozlikka ham ta'sir ko'rsatgan. U joylarning geografik kengligini aniqlashda astronomik kuzatuvlardan foydalanish imkoniyatlarini rivojlantirdi. Gipparxning qarashlari xaritada Yer yuzasidagi nuqtalarni koordinatalar yordamida ifodalashning ilmiy asoslarini kuchaytirdi. Gipparxning geografiyaga qo'shgan hissasining muhim tomoni shundaki, u astronomik ma'lumotlar bilan geografik joylashuvni bog'lashga e'tibor qaratdi. Osmon jismlarining holati orqali Yer yuzasidagi ayrim joylarning kengligini aniqlash mumkinligi geografik xaritalarning aniqligini oshirishga xizmat qilgan. Keyingi davrda bu usul yanada rivojlanib, kenglik va uzunlik tushunchalari xaritasozlikning asosiy elementlariga aylandi. Qadimgi yunon geografiyasining yana bir muhim vakili Strabon bo'lgan. Strabon miloddan avvalgi I asr oxiri va milodiy I asr

boshlarida yashagan bo'lib, uning "Geografiya" asari qadimgi dunyoning ko'plab hududlari haqida muhim ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Strabon o'z asarida geografiyani davlat arboblari va harbiy sarkardalar uchun zarur bo'lgan amaliy fan deb qaradi. Strabon Eratosfen xaritasini asos qilib olgan bo'lsa-da, unga jiddiy tuzatishlar kiritdi va Yevropa, Osiyo hamda Afrika xalqlarining etnografiyasi, xo'jaligi, chegaralari hamda tabiiy sharoitlarini batafsil tavsifladi. Strabon asarining IX-XII jildlari Markaziy Osiyo va Kavkaz orti hududlariga bag'ishlangan bo'lib, bu hududlar bo'yicha qimmatli ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Milodiy II asrda Aleksandriyada faoliyat ko'rsatgan Klavdiy Ptolemey (taxminan 100-170-yillar) antik kartografiya va tarixiy geografiyaning eng yuqori nuqtasini yaratdi. Uning "Geografiya bo'yicha yo'riqnoma" asari 8 jildidan iborat bo'lib, o'z zamonasining haqiqiy geoinformatsion tizimi edi. Uning asarining birinchi jildida – geografiya va xaritasozlikning nazariy asoslari, Eratosfen va Marinos Turskiy metodologiyasining tahlili, kartografik proyeksiyalar yaratish qoidalari keltirilgan bo'lsa, ikkinchi va yettinchi jildida – o'sha davrda ma'lum bo'lgan barcha dunyo ob'ektlarining geografik katalogi haqida so'z boradi. Ushbu katalogda 8000 ga yaqin joylar berilgan bo'lib, ularning har biriga aniq geografik kenglik va uzunlik darajalari biriktirilgan. Asarning sakkizinchi jildida esa xaritalarni chizish bo'yicha ko'rsatmalar va Yerni 26 ta

regional xaritaga bo'lib tasvirlash metodikasi yoritilgan. Ptolemey Yerni sferik sirtidan tekis qog'ozga ko'chirish uchun ikki xil maxsus kartografik proyeksiyani ishlab chiqdi:

1. Birinchi (Oddiy) Proyeksiya: Konusli proyeksiya bo'lib, unda meridianlar bir nuqtadan chiquvchi to'g'ri chiziqlar, parallellar esa konsentrik yo'ylar shaklida tasvirlanadi.

2. Ikkinchi (Murakkab) Proyeksiya: Psevdokonusli proyeksiya bo'lib, unda parallellar ham, meridianlar ham egri chiziqlar shaklida aks ettiriladi. Bu proyeksiya butun dunyoni minimal buzilishlar bilan tasvirlash imkonini beradi.

Ptolemey xaritasida Nolinchi meridian sifatida Yevropaning eng g'arbiy nuqtasi – "Fortuna orollari" (hozirgi Kanar orollari) tanlangan. Ekvator esa kengliklar uchun hisob boshi qilib olindi. Bu tizim zamonaviy kartografiyaning bevosita poydevoridir. Ptolemey kartografiyani buyuk bosqichga olib chiqqan bo'lsa-da, uning ma'lumotlarida qator sistemali xatoliklar mavjud edi. Ana shunday xatoliklarga quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

a) Ptolemey Eratosfenning aniq o'lchovlaridan voz kechib, Posidoniyni xato hisob-kitoblarini (Yer aylanasi 180.000 stadiy) qabul qildi. Bu Yevroosiyo qit'asini sharqqa qarab me'yordan ortiq uzaytirib yubordi.

b) Ptolemey Afrika qit'asi janubda sharqqa qarab burilib, Osiyo bilan tutashadi deb xato hisoblagan. Natijada Hind okeani Ptolemey xaritasida quruqlik

bilan o'ralgan ichki dengiz sifatida tasvirlangan.

Markaziy Osiyo antik davr mualliflari e'tiborini doimiy ravishda o'ziga jalb qilib kelgan. Bunga Ahamoniylar imperiyasi bilan yunonlar o'rtasidagi munosabatlar, Aleksandr Makedonskiyning mil.avv. 329-327-yillardagi Sharqqa yurishlari hamda Buyuk Ipak yo'lining shakllanishi turtki bo'ldi. Antik xaritasozlikda Markaziy Osiyo gidrogeografiyasini tasvirlashda o'ziga xos ilmiy muammolar mavjud: Ayniqsa, Amudaryo (Oks) va Sirdaryo (Yaksart) daryolarining quyilish joylari masalasi tarixchi va geograflar o'rtasida uzoq vaqt bahslarga sabab bo'lib kelgan. Ptolemey va Strabon ma'lumotlariga ko'ra, Oks daryosi Pomir-Oloy tog'laridan boshlanib, g'arbga qarab oqadi va Kaspiy dengiziga quyiladi. Bu ma'lumotlar tarixshunoslikda 2 xil talqin qilinadi:

- Antik geograflar Orol va Kaspiy dengizlarini bitta umumiy havza deb bilganlar va ularni bir-biridan ajratmaganlar.

- Geologik va gidrologik gipotezaga ko'ra, antik davrda Amudaryoning bir tarmoog'i (Uzboy kanal orqali) haqiqatan ham Kaspiy dengiziga quyilgan.

Antik davr mualliflari, xususan Iskandar Zulkarnayn davri tarixchilari (Arrian, K. K. Ruf) Sirdaryoni Yevropadagi Tanais ya'ni Don daryosi bilan adashtirgan yoki ularni tutash deb hisoblashgan. Bu holat Iskandarning Osiyodan Yevropaga o'tdim degan illuziyasini oqlash uchun siyosiy va geografik konsepsiya sifatida ishlatilgan.

Ptolemey esa Yaksart va Oksni ikkita alohida, parallel oquvchi daryo sifatida ko'rsatib, Yaksartning ham Kaspiyga quyilishini belgilagan. Rim imperiyasining kartografik merosi orasida milodiy IV asrga oid, XIII asrda rohiblar tomonidan ko'chirilgan „Tabula Peutingeriana“ ya'ni Peytinger jadvali alohida o'rin tutadi. Bu xarita sof xaritadan ko'ra, zamonaviy metro sxemalariga o'xshash topologik yo'l xaritasi hisoblanadi. Xaritaning umumiy uzunligi 6.75 metr, kengligi esa 34 sm ni tashkil etadi. Unda Rim imperiyasining barcha harbiy va savdo yo'llari, bekatlar hamda ular orasidagi masofalar ko'rsatilgan. Peytinger jadvalining eng sharqiy qismida Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoy hududlari aks etgan. Unda Parfiya yo'llari orqali Marg'iyona va Baqtriyaga olib boruvchi, shuningdek, Buyuk Ipak yo'lining qadimiy tarmoqlari hisoblangan bekatlar va shaharlar tartib bilan joylashtirilgan. Bu manba antik davrda O'rta Yer dengizi va Markaziy Osiyo o'rtasidagi savdo va logistika aloqalarining amaliy xaritasini beradi.

Umuman olganda, qadimiy xaritasozlikni faqat xaritalar tarixi sifatida o'rganish yetarli emas. U insoniyatning tabiat, makon va jamiyat haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixidir. Xaritalarda aks etgan shaharlar, daryolar, tog'lar, yo'llar va chegaralar orqali o'tmishdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni chuqurroq anglash mumkin. Tarixiy geografiya esa ushbu ma'lumotlarni vaqt va makon nuqtai nazaridan tahlil qilib, o'tmishdagi

hududlarning qanday shakllanganini va vaqt davomida qanday o'zgarganini aniqlashga yordam beradi. Qadimgi xaritasozlikning bugungi tarix fani uchun ahamiyati ham aynan shunda namoyon bo'ladi. Arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar va qadimgi xaritalarni birgalikda o'rganish orqali tarixiy voqealarning geografik manzarasini tiklash mumkin. Masalan, qadimgi savdo yo'llarini o'rganish orqali shaharlarning nima sababdan aynan ma'lum joylarda vujudga kelganini tushunish mumkin. Daryolar va sug'orish tizimlarini o'rganish esa qadimgi dehqonchilik markazlarining shakllanishini izohlashga yordam beradi. Harbiy yo'llar va qal'alarni xaritaga tushirish orqali esa davlatlarning mudofaa va siyosiy strategiyasini tahlil qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy geografiya va qadimgi xaritasozlik bir-birini to'ldiruvchi ilmiy yo'nalishlardir. Qadimgi xaritalar insoniyatning makonni anglash va uni tasvirlash borasidagi dastlabki tajribalarini aks ettirsa, tarixiy geografiya ushbu tasvirlarni muayyan davr va hudud bilan bog'lab tahlil qiladi. Mesopotamiya va Misrning ilk geografik tasvirlari, yunon olimlarining matematik va astronomik izlanishlari, Rimning amaliy yo'l xaritalari, Ptolemeyning koordinatalar tizimi, Xitoyning masshtab va panjarali xaritasozligi hamda musulmon Sharqi olimlarining ilmiy ishlari umumjahon kartografiya tarixining muhim bosqichlarini tashkil etadi. Qadimgi xaritasozlik taraqqiyotining asosiy natijasi shundan iborat bo'ldiki,

insoniyat asta-sekin o'z atrofidagi hududni oddiy tasavvur qilishdan uni o'lchash, hisoblash va ilmiy jihatdan tasvirlash bosqichiga o'tdi. Bu jarayon bir necha ming yillar davomida davom etdi. Har bir sivilizatsiya avvalgi bilimlarni o'zlashtirib, ularga yangi tajriba va ilmiy usullarni qo'shdi. Natijada zamonaviy kartografiya va geografiya fanining dastlabki ilmiy asoslari shakllandi. Shu jihatdan qadimgi xaritalar bugungi kun uchun ham katta ilmiy va madaniy qiymatga ega. Ular orqali nafaqat qadimgi dunyoning geografik ko'rinishini, balki o'sha davr insonlarining dunyoqarashi, ilmiy tafakkuri, davlat boshqaruvi, savdo aloqalari va tabiat haqidagi bilimlarini ham o'rganish mumkin. Tarixiy

geografiya esa ana shu ma'lumotlarni tizimlashtirib, o'tmishdagi jamiyatlarning makon bilan munosabatini ochib beradi. Demak, tarixiy geografiya va qadimgi xaritasozlik tarix fanining yordamchi yo'nalishi bo'libgina qolmay, tarixiy jarayonlarni makon va vaqt birligida tushunishga imkon beradigan muhim ilmiy sohadir. Qadimgi xaritasozlikning shakllanishi va rivojlanishi insoniyatning ilmiy tafakkuri, amaliy ehtiyojlari va dunyo haqidagi tasavvurlarining bosqichma-bosqich kengayib borganini yaqqol ko'rsatadi. Shu sababli qadimgi xaritalarni o'rganish bugungi tarixiy tadqiqotlarda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hasanov, H. Geografik kashfiyotlar tarixi. O'qituvchi, 1981.
2. Bo'riyev, O., & Yo'ldoshev, M. Tarixiy geografiya. Toshkent: O'zbekiston sho'rosi, 2010.
3. 3.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Qarori. 2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida gi SQ-297-IV-sonli Qarori. 28.05.2021 y.
4. Egamberdiyev, R. Tarixiy xaritasozlik va manbashunoslik asoslari. Toshkent, 2018.